

מה הקשר: על איגרות חג בעידן של תקשורת מודרנית

חיים גרוסמן

איור 1

הנרמזת כאן מצביעה כנראה על רצון עז לשינוי המתאפשר באמצעות הכסף: יציאה ממצב של עוני מקובל בתקופה זו בקרב מרבית היהודים ואולי גם יכולת הגירה לאמריקה או נסיעה לארץ ישראל. תהליכי המודרניזציה בקרב ציבורים יהודיים במרכז אירופה וחקי קרטיסי הגויים יצרו תמונות רבות של תקשורת רומנטית בין-זוגית, נושא שהיה בבחינת חידוש חזותי.⁴ באיגרות ברכה רבות צויר קשר טלפוני בין בני זוג בתלבושת מודרנית שריחוקם הגאוגרפי איש מרעהו שיקף מציאות יהודית חדשה שבה התפוררה המסגרת הקהילתית ההדוקה בשל היכולת והזכות היהודית להתגורר בכל מקום (איור 2). הגלויות הודפסו בגרמניה, מעצמת דפוס מתקדמת, אבל נשלחו ביבשת כולה ושימשו משאת נפש לחיים שוויוניים ומודרניים בקרב קהילות במזרח אירופה. המנהג שימש לשמירת הקשר בין העולם הישן לחדש. כלי התקשורת המצוירים שימשו כמובן לתאר ולהמחיש תהליכי הגירה למן סוף המאה התשע-עשרה ומעבר מיליונים למקום אחר ולחיים אחרים.

לאמריקה

מרב התקשורת בין אמריקה לאירופה התקיים באמצעות מכתבים שהובלו בידי הדואר וסוכניו. תמונה של איגרת ברכה להמחשת הנושא מציגה זוג הורים מבוגרים הקוראים "א בריוולא פון

מנהג משלוח איגרות ברכה בימים שלפני ראש השנה מקורו בגרמניה של ימי הביניים המאוחרים. רבני אשכנז המליצו כי בפרוס חודש אלול צריך אדם לאחל לחברו ברכת שנה טובה. מן הקהילות הדוברות גרמנית התפשט המנהג בקהילות מרכז אירופה ומזרחה. הופעת הגלויות המסחריות במאה התשע-עשרה, חיקוי מנהגי הגויים בציון ראש השנה לצד השימוש הגובר בגלויה המסחרית, הרחיבו ומיסדו את המנהג העממי. בשלהי המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים הורחבה תפוצת כרטיסי הברכה היהודיים מכוח תהליכי הגירה ולהט לאומי מתחדש שהובילו מיליוני יהודים לארצות הברית ועשרות ומאות אלפים לארץ ישראל.¹

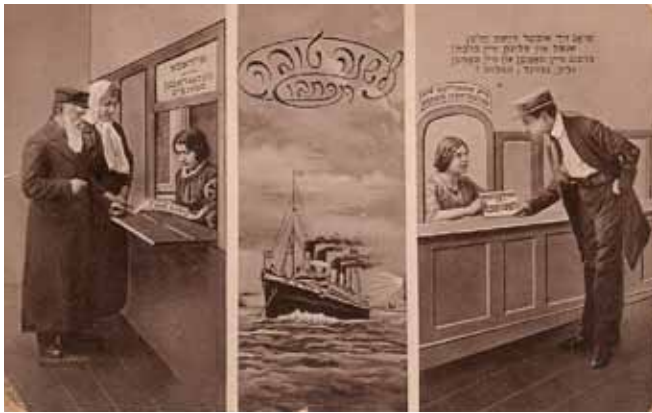
כרטיסי הברכה הציגו מוטיבים צבעוניים רבים; מסצנות יהודיות מסורתיות של הדלקת נרות, קידוש ארוחת שבת וכדומה, בעיקר בגולה, ועד לחלוץ עברי נוטע בארץ ישראל. אחד המוטיבים שעיתרו את כרטיסי הברכה היה דמויות של אנשי קשר כמו דוורים ושולל כלים ואמצעים למימוש קשר, כמו טלפון וטלגרף. אלה הקנו לאיגרות הברכה ממד מודרני חדשני והמחישו את היכולת לקיים קשר בכל רחבי העולם היהודי.

במאמר זה אני מבקש להציג מקצת מאיגרות אלה כהמחשה של אמצעי התקשורת ברחבי העולם היהודי, לנתח את משמעותן המשתנה של האיגרות לאורך השנים ולהעריך את חשיבותן בהצגת החיים בגולה ובארץ.

חיי גולה

כרטיסי הברכה עזרו לקיים קשר קבוע בין ציבורים של יהודים במציאות דינמית של עם מפוזר בכל אירופה.² איגרות הברכה עוטרו בסצנות יהודיות מוכרות ואהובות שהצטיינו בצבעוניות רבה ובאסתטיזציה מוגזמת כדי ליפות את המראה ולהגביר מכירה.³ הסצנות שבהן הופיע גם הדוור או ההמחשה המצוירת באמצעות כלי תקשורת מודרני כמו הטלפון העניקו לציור הנאיבי על גבי איגרת הברכה ממד עדכני-עכשווי.

באיור 1 הדוור מביא למשפחה המסבה לשולחן את ההודעה על הזכייה בפרס: "טשאק 1,000,000". התמונה מלמדת על תהליך של שינוי בעולם היהודי הניכר בתערובת התלבושות שבין מסורת ומודרני. הדוור מתווך בצילום המבויים בין המשפחה לרצון להתעשר. מראה של כסף לא היה מקובל באיגרות הברכה של הגויים ונוכחותו

איור 4

איור 2

איור 5

איור 3

נעשה באמצעות אולפן שבו מדבר הגבר למיקרופון ודבריו נקלטים באמצעות מכשיר רדיו בחדר שבו יושבות הגברות עם אוזניות שמע (איור 5).

אמצעי הקשר הוסיפו ממד מפתה, עדכני ומודרני לתמונת הברכות. הגבר היהודי, ששימש חלוץ בתהליך המעבר לארצות הברית, לבש בגד מודרני עם מגבעת או אפילו בלעדיה, כיאה לחיים בעולם החדש. התמונות הציגו נאמנה את תהליך ההגירה היהודי שהולך גם להגברת תהליך החילון. היצרנים הבליטו תהליך זה כנושא מצויר, וייתכן שהם הוסיפו בכך נדבך נוסף לרצון יהודים רבים להגר ולהתחיל מחדש במציאות מודרנית בדרך לרווחה חברתית-כלכלית.⁵

אל ארץ ישראל

בראשית הייתה היונה – ציטוט דימוי המסר האלוהי שהועבר אל נוח ובישר על עידן חדש אחרי המבול. בראשית המאה העשרים הביאה היונה בפיה את הבשורה בדמות כרטיס נסיעה לארץ ישראל (איור 6).⁶ כרטיס ברכה אחר שבישר על נסיעה לארץ ישראל היה גם הוא מתוצרת חברת ויליאמסבורג. כמוהו הודפסו כרטיסים רבים נוספים שהבליטו את הציונות ואת ארץ ישראל, אף שמרבית היהודים בחרו, כזכור, לנסוע לארצות הברית. אפשר להניח כי המסר הציוני הוסיף שורה של מוטיבים חדשים בתעשייה שביקשה לחדש ולגוון

אמריקא", מכתב מאמריקה (איור 3). לאיגרת נוסף הטקסט הכתוב באידיש: "אני מודיע לך אמא בשמחה ובכבוד / שאני חש 'אול רייט', והולך לי כאן טוב מאד. ועוד בפי בשורה נפלאה, השמורה עמי בלב / אמא יקרה הקשיבי לי היטב, בודאי לא תכירי עוד את בנך התמים / נבחרתי כאן ל'פריזידנט' / של איגוד האופים".⁵

כרטיס ברכה מהודר אחר בהוצאת יהודיה, ורשה, שצויר בידי המאייר היהודי חיים גולדברג, הציג סצנה שבה הגבר הצעיר מצוי באמריקה בעוד הוריו נמצאים עדיין באירופה.⁶ האנייה שבתמונה האמצעית המחישה את תהליך ההגירה וקו הטלגרף אפשר להעביר ברכת חג (איור 4). איגרת אחרת מתוצרת ויליאמסבורג (Williamsburg Art Company), חברה יהודית שמשרדיה שכנו בניו יורק בלב הרובע היהודי של מנהטן,⁷ הציגה גבר יהודי צעיר המשוחח עם אמו ואחותו ששהו עדיין כנראה בעולם הישן. כאן מפרידה ביניהם תמונת בית כנסת מהודר ומודרני והקשר ביניהם

איור 8

איור 6

איור 9

איור 7

לסמן בולט של המרחב המקומי. הבן הנמצא כבר בארץ משוחח עם הוריו בגולה באמצעות מיקרופון ומכשיר רדיו/הקלטה (איור 8). הבן המשוחח סימן את ההווה האקטיבי בארץ מול ההורים בגולה. אמצעי הקשר ה"מודרניים" סימנו ארץ שבה מתקיימת תנופה טכנולוגית כמו זו שצפה הרצל באלטנוילנד.

באיגרת ברכה אחרת שלח בחור איגרת מארץ ישראל לצעירה בגולה. מגדל דוד ועולים לארץ ישראל בחזיתו סימנו את יחסי המקום בין שולח לנמען (איור 9). אם הדקל סימן את הדימוי של המרחב הארץ-ישראלי המדומיין הרי שמגדל דוד נקשר ממש להוויה היהודית ולהדגשיה הציוניים. הביטוי החזותי הציוני לכמיהה לירושלים היה בעיקר מגדל דוד ולא הכותל המערבי, ששימש פחות את האיקונוגרפיה הציונית הרשמית, בהיותו אתר של קדושה דתית. בעולם הסמלים הציוני ניתנה עדיפות למגדל דוד, שצלילתו המוכרת סימנה עבר היסטורי יהודי וסמל לכמיהה לריבונות מתחדשת בארץ ישראל. צלילתו הופיעה בפרסומי התעמולה של המוסדות הלאומיים, במודעות פרסומת מסחריות, בהגדות לפסח ובאינספור צילומים. דימויו של מגדל דוד היה ממלכתי ורשמי והובלט אף בבויל מנדטורי.¹⁵ באיגרות הברכה שהציגו את הקשר בין אירופה ליעדים היהודיים החדשים הייתה ההתקשרות מאירופה לארצות הברית שהוצגה

את תוצריה, אך נראה שהיה כאן יותר מכך. יצרני הגלויות ביקשו להביע תמיכה ברעיונות התנועה הציונית ונרתמו בהתלהבות להפצת המסר הלאומי במפנה המאה.¹⁰ דיוקן הרצל, למשל, הפך בשנים אלה למוצר המוכר ביותר ברחבי העולם היהודי והופך בידי עשרות יצרנים במגוון תוצרי גרפיקה ואמנות שימושית.¹¹ אם ההתחלה בתנועה שהייתה ענייה בסמלים לאומיים חייבה שימוש תדיר בדיוקנו של הרצל כביטוי של רעיון, מהר מאוד התגונו והתרבו המראות כשולכרטיסי הברכה היה חלק רב בכך.¹²

הכרטיסים נושאי מראות ארץ ישראל היו רבים מראשית המאה העשרים. כך למשל הפיקה החברה היהודית אמריקנית Hebrew Publishing Company מאות כרטיסי ברכה מדי שנה. באופן טבעי הוקדשו איגרות רבות לנושא ההגירה לאמריקה, שדיבר אל לב המהגרים היהודים, אך בה בעת הופקו במספר דומה גם גלויות נושאות מסרים ציוניים, ויותר מכך, גם באיגרות שתוארו אגיות גדולות המגיעות לאמריקה שולבו תכופות מוטיבים ציוניים כמו דגלי כחול לבן או מגיני דוד ובתוכם המילה "ציון" (איור 7).¹³

את מרב הגלויות באירופה ייצרו חברות יהודיות כמו לבנון, סיני, אמנות, צאנטראל ורעזניק.¹⁴ איגרת ברכה אחת הציגה "נוף ארץ ישראלי" מדומיין המסומן במראה הדקל האוריינטלי, שהפך

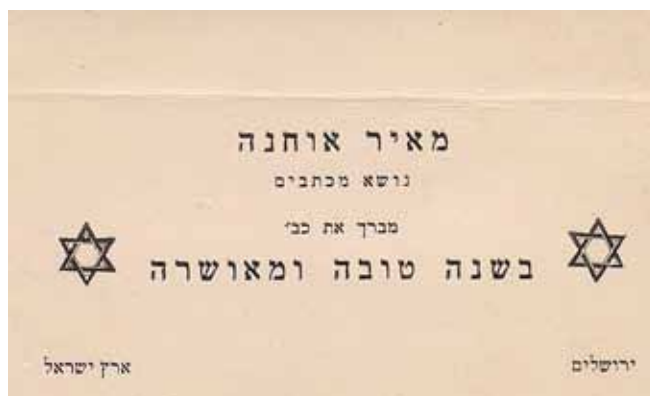
איור 12

איור 10

איור 13

איור 11

מרכזיותו של נושא המכתבים, הדוור, מצאה ביטוי בכרטיסי ברכה אישיים שהדפיסו דוורים רבים כדי לברך ולחזק תזכורת למתן תשר מקהל הנמענים (איור 11). חשיבות שירותי הדואר הומחשה באיגרת מצולמת שבמרכזה תיבת הדואר ונערה המשלשלת איגרת ברכה לתוכה – המשך למסורת האירופית של דוור ושירותי דואר המשמשים חלק מודרני בהוויית ראש השנה (איור 12). בשנות השישים היה כבר מכשיר הטלפון לאמצעי התקשורת שכיכב בצילומי איגרות הברכה בבחינת איחולים לעתיד תקשורת טוב יותר בעזרת מכשיר טלפון ביתי (איור 13).

באיגרת ברכה של ראשית שנות השישים המטירו מטוסי חיל האוויר ברכות "שנה טובה" משמים. אלה הזכירו קשרי דואר שהתקיימו בזמן מלחמת העצמאות עם שורה של ישובים נצורים והבליטו את אתוס העלייה לארץ בים ובאוויר (איור 14). אמצעי דומה הפעילה הקרן הקיימת לישראל שהעבירה ברכה לילדי הגן באמצעות מטוס שהשליך ברכות משמים. "יחד עם הקרן הקיימת לישראל", נכתב באיגרת, "אני מברכת אותך ואת הורייך להכנס לגן לשנת הלימודים תשכ"ה – בשנה טובה, שנת בריאות וצמיחה". בזכות המטוס אפשר היה "לראות" ולהמחיש באיור את פניה של הארץ. בהזדמנות זו העבירה הקק"ל את מסריה לילדים בדמות זוג ילדים "צבריי" וארץ ישראל כתבנית נוף התיישבותי (איור 15). איגרת אחרת של הקק"ל כוונה לילדי הגולה כחלק ממערך של

מקום הפעיל מול אירופה הסבילה. באופן דומה הוצגה גם ארץ ישראל הציונית ביחס לאירופה. זוג ההורים המבוגר היה תמיד הגולה בעוד הגבר הצעיר היה, כמובן, פני הציונות בארץ ישראל. זו הוצגה באמצעות מראות מוכרים לקהל שנצבעו בצבעים עליונים ויצרו מקום "יפה" תוספת הדוור או מכשיר הקשר הוסיפו לממד העכשווי. לא עוד רק מראה אתר קדוש בארץ ישראל שהיה מוכר כבר לקהל היהודי טרם הופעת הציונות, אלא זה לצד הצגת המסר הציוני הפעיל כמודרני באמצעות כלי התקשורת והפך את אירופה למעין תמונת מצב "זמנית" לנוכח היהודים המהגרים ממנה. גם אמריקה הוצגה כמובן כתמונת מצב מודרנית ומבוקשת בהוויית ההגירה של סוף המאה התשע-עשרה, אך ארץ ישראל, שהופיעה על גלויות רבות יותר, סימנה את המציאות ואת האידאה כאחד (איור 10). ארץ ישראל שהועמדה במרכז בגלויות שלא הציגו הווייה יהודית מסורתית, חיזקה את המסר הציוני ותרמה להפצתו ולהיקלטותו בקרב קהל הצרכנים היהודי.

במדינת ישראל

קשר המכתבים ואיגרות הברכה היה משמעותי למדי בימי המנדט ובעשורים הראשונים למדינה כביטוי להיעדר קשר טלפוני זמין ונוח לכול, ומכאן גם למסורת רחבת היקף של משלוח "שנות טובות".

איור 16

איור 15

איור 14

"מבצעים לאומיים" שהוטלו על שכמם של ילדי ישראל למן קום המדינה. ה"צבר", ילד הטבע הציוני, העביר לגולה שלל איגרות ברכה באמצעות הדואר לתפארת מדינת ישראל, שגבולותיה הפוליטיים שורטטו בדייקנות שלא אפיינה את הממסד הציוני, אשר כיוון בדרך כלל למסר גאוגרפי אידאי והעדיף לטשטש גבולות המצויים במחלוקת (איור 16).¹⁶ כך כתבו התלמידים ברכות שהמחישו עד כמה שפר עליהם גורלם להיוולד במדינת ישראל ולחיות בה, ואפשרו לקרן הקיימת להמשיך ולהיות גוף חינוכי ציוני רלוונטי. משנות השבעים החלה איגרת הברכה להיעלם לטובת קשר מידי יותר של טלפון ומחשב. הייצור הפרטי הלך ונעלם, ורק רשות הדואר המשיכה להפיק בשנות התשעים סדרות של איגרות לחג. אלה יועדו בעיקר למוסדות ולעסקים והצטיינו בקו מחויך (איור 17). שוב לא ניכר הלהט הלאומי שסימן בעבר את חשיבות ואת מרכזיות המקום וייצוגו בתיווך המודרנה התקשורתית.

איור 18

איור 17

- 6 על חיים גולדברג והוצאת עבריה ראו ש' צבר, "מאה שנות כרטיסי 'שנה טובה': לתולדותיו של המנהג והתפתחותו האמנותית", בתוך: מ' צור (עורך), **בשנה הבאה "שנות טובות" מן הקיבוץ**, גבעת חביבה 2001, עמ' 21.
- 7 על חברת הגלויות ויליאמסבורג ועל חברות נוספות שהפיקו כרטיסי ברכה לקהל יהודי, ראו ש' צבר, "לתולדות מנהג משלוח כרטיסי 'שנה טובה' והתפתחותו האמנותית", מחקר ירושלים בפולקלור יהודי, יט-כ (תשנ"ח), עמ' 106-105 (להלן: צבר, "לתולדות").
- 8 מ' נאור, **העם היהודי במאה העשרים: היסטוריה מצולמת**, תל-אביב 2001, עמ' 130-131, שם כמה דוגמאות של כרטיסי ברכה בנושא ובמיוחד תמונה 10: כרטיס נסיעה לארץ המזל, אמריקה.
- 9 וראו גם מאמרה של אביבית אגס-דאלי בגיליון זה.
- 10 על המוטיבציה הציונית של היצרנים ראו צבר, "לתולדות", עמ' 109.
- 11 על הרצל כמוצר רווח באמנות השימושית ראו ד' טרטקובר, **הרצל בפרופיל: דיוקן הרצל באמנות השימושית**, תל-אביב תשל"ט.
- 12 ראו מגוון של סמלים ודימויים ציוניים חדשים אצל ר' ארבל (עורכת), **כחול לבן בצבעים**, תל-אביב 1997 (להלן: ארבל [עורכת], **כחול לבן בצבעים**).
- 13 ראו צבר, "לתולדות", עמ' 23-25.
- 14 על חברות יהודיות ולא יהודיות שעסקו בהפקת גלויות ואיגרות ברכה ראו בקטלוג E. Duda and M. Sosenko, *Old Jewish Postcards*, Krakow 1997.
- 15 דוגמאות לביטוי האמנותי לכמיהה למקומות הקדושים באמנות העממית ובמיוחד למגדל דוד, ראו למשל אצל נ' בהרוז, **ציון וירושלים ברוח ובחומר**, תל-אביב תשנ"ד, וכן ב' דונר (עורך), **לחיות עם החלום**, תל-אביב 1989, עמ' 80-83.
- 16 על ייצוגי מפת הארץ ראו בקטלוג א' גרנות וח' גרוסמן, **על המפה: מפת ישראל באיור, בציור וכסמל**, ירושלים 2008.
- 17 על אמנות שימושית ראו מ' מלכין (עורך), **לקסיקון האמנויות**, רמת-גן 1975, עמ' 28.
- 18 על הערכת הפרויקט האסתטי ציוני של בצלאל כמערך מגדיר זהות ומבנה זהות ראו אצל ש' חזנסקי, "רוקמות התחרה מבצלאל", **תיאוריה וביקורת**, 11 (1997), עמ' 198. איגרת הברכה, המוצר העממי שיוצר ושוכפל מדי שנה לקראת החג, הפיק להערכתי משמעות דומה.
- 19 A. Appadurai, "Commodities and the Politics of Value", in S. Pearce (ed.), *Interpreting Objects and Collections*, London and New York 1994, p. 77; W. Leeds-Hurwitz, *Semiotics and Communication: Signs, Codes, Cultures*, New Jersey 1993, p. 128 (להלן: Leeds-Hurwitz, *Semiotics*).
- 20 ראו אצל ב' דונר (עורכת), **שמיר, גרפיקה עברית סטודיו האחים שמיר**, תל-אביב 1999, עמ' 6-7, למשמעות הגרפיקה כהצגה של אידיאה חברתית, וגם אצל ארבל (עורכת), **כחול לבן בצבעים**, עמ' 8, וגם אצל Leeds-Hurwitz, שם, עמ' 141, לאובייקטים המגלמים מסורת (או אידיאה) כמו גם אמצעים להצגת שינויים במסורת זו.
- 21 ראו אצל מ' עזריהו, "בעיני המתבונן", **ישראל**, 1 (2002), עמ' 134, על חשיבותו של הדימוי החזותי. להתייחסות למרחב הפרטי כמקום הטעון ביותר במשמעות חפציות, מכוח העובדה שאנשים מקיפים עצמם באובייקטים ומציגים עצמם באמצעותם, ראו אצל Leeds-Hurwitz, *Semiotics*, עמ' 139. ראו בהקשר זה גם E. Halton-Rochberg, *The Meaning of Things*, Cambridge 1981, p. 22, על המשמעות המיוחדת של חפצי בית, אותם בוחר האדם מקיים שליטה על נוכחותם ויכול להחליפם, ואצל D. Handelman, *Models and Mirrors: Towards an Anthropology of Public Events*, Cambridge 1990, p. 187, על חפצים, כמו מנורות חנוכה, המעבירים משמעות הנטענת בחפצים עצמם.
- 22 ראו התייחסות עקרונית לחפץ המכיל משמעות ומקבל משמעות באמצעות התגובה כלפיו אצל S.M. Pearce, *Interpreting Objects and Collections*, London and New York 1994, p. 27

הערות וסיכום

תוצרי אמנות שימושית, כמו גלויות ואיגרות ברכה לראש השנה, שהציגו דימויים חזותיים של עולם יהודי הנעזר ועושה שימוש באמצעי התקשורת, הופקו, נקנו ונשלחו בסוף המאה התשע-עשרה ובמהלך המאה העשרים כחלק משמעותי ממכלול תרבותי של טקסטים לא רשמיים. במוצרי אמנות אלה נעשה שימוש בצורות ובאמצעים אמנותיים כדי לעצב תוצרים שתכליתם אינה רק אמנותית. תוצרי אמנות שימושית אלה היו מיועדים לשימוש מסחרי והותאמו לאפנות הרווחות בשוק שבו נמכרו.¹⁷ לטקסטים הוויזואליים שנוצרו יש חשיבות רבה, גם אם חיהם היו לעתים חיי שעה, שכן הם יצרו מערך של סמלים וסימנים שהשתייכו למשפחת מושגים אחת, וייצרו זהות, חיזוק שותפות והגדרת השתייכות.¹⁸ טקסטים אלה נוצרו בידי אנשים במובן של הבניה, עיצוב וחיזוק תודעה והשקפת עולם.¹⁹ הם היו ביטוי למודלים ולאידאות ויזואליות שביטאו חברה והווייתה.²⁰ מערך הייצוגים והסמלים הוא הגשמה של הפיכת האידאה לעניין גשמי ופשוטה של האידאולוגיה הציונית למשמעות חפצית יומיומית המייצרת זיקות של הפקת אובייקט והחזקתו. כוחו של התוצר, גם הטריטוריאלי ביותר, הולך וגדל ככל שהוא מתקיים בשדה רחב יותר לאורך זמן, פשוט במסריו, מוצג בצורה מושכת ומיפה, זול, זמין, מתקיים כחלק אינטגרלי של לוח השנה ומבטא היבט מרכזי.²¹ "השנה טובה" מן הגולה באירופה אל העולם החדש של אמריקה ומן הגולה לארץ ישראל הייתה בבחינת חפץ של חג בסביבתו של כל יהודי בחג ראש השנה. סצנה של עולם חדש שעטרה את איחולי הברכה והובלטה באמצעות אמצעי תקשורת מודרניים סימנה שינוי בעידן של התערורות לאומית וחיפוש אחר פתרונות אישיים ולאומיים למצוקה בעולם הישן. מודל הדימוי האקטיבי של העולם שמחוץ לאירופה על ייצוגי החזותיים הרבים, נוכחותו התמידית והבלטת הצורך בו היה לפיכך טעון משמעות, ביטא עמדה ובוודאי גם גיבש עמדה.²² אמריקה, ועוד יותר ארץ ישראל, היו מראות נחפצים ומבוקשים בעולם איגרות הברכה, מראות שהציגו מציאות ונראה שאף תרמו להבניית מציאות אידאית שניתרגמה למעשה לאומי פעיל.

הערות

- 1 למנהג שיגור איגרות הברכה והתפתחותו ראו P. Goodman, *The Rosh Hashana Anthology*, Philadelphia 1970, pp. 274-279
- 2 בסוף המאה התשע-עשרה ובמחצית הראשונה של המאה העשרים היה קשר מועט בין יהודי אירופה ליהודי המזרח התיכון וצפון אפריקה. קשר זה גבר בראשית הציונות שעוררה כמובן הד גם כאן, אך לא תרמה להעשרת עולם איגרות הברכה, כי יהודי המזרח לא הכירו מנהג זה עד לעלייתם לארץ.
- 3 על הקיטש וייצוגי האסתטיים ראו אצל ר' גיורא, "הקנקן ולא התוך: על הקשר בין משמעות ואסתטיקה", **סטודיו**, 36 (1992), עמ' 10-11; ת' קולקה, **על קיטש ואמנות**, ירושלים 2001, עמ' 28-29. על המחשת משמעותה של האסתטיזציה באמצעות "פרסים" יהודיים, תוצר דומה לאיגרות הברכה שיוצר בידי אותם יצרנים, ראו א' גורדון, **פרסים**, ירושלים 1984.
- 4 למספר רב של איגרות ברכה בגוון רומנטי ראו קטלוג התערוכה The Jewish Theological Seminary of America, *Past Perfect: The Jewish Experience in Early 20th Century Postcards*, New York 1997, pp. 32-38.
- 5 גלוית ברכה בהוצאת יהודיה, ורשה 1912-1918, בתוך: ר' שניולד (עורך), **שנה טובה: גלויות ברכה מראשית המאה ה-20 מאוסף הספרייה הלאומית וארשה**, בית התפוצות, תל-אביב 1996.